

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 13:17.023.32:172.3

А.А. Котвицький,

доктор філософії у галузі економіки, почесний професор
(Міжнародна кадрова академія, м. Київ)

КОНСЕНСУС І ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Дослідження зумовлено необхідністю вивчення та узагальнення толерантності як явища, що тісно пов'язане з міжнародною політикою та економікою. У статті особлива увага приділяється поняттю "толерантність" та його основним ознакам, а також звертається увага на те, що консенсус взаємодіє з толерантністю, толерантність – з нетерпимістю, або несвободою.

Однією з необхідних умов світової стабілізації є консенсус, якого можна досягти, сформулювавши спільні цілі та завдання. Як правило, такі спільні завдання виникають за існування одночасної глобальної загрози – реальної чи уявної. Яскравим прикладом є нацизм, у боротьбі з яким світова спільнота мусила об'єднатися в антигітлерівську коаліцію, незважаючи на різний суспільний лад та несумісність ідеологій.

Потенційною загрозою вважалося поширення комунізму, перешкоджаючи якому західний світ згуртував свої сили і створив систему колективної безпеки, що представляє НАТО. У сучасній міжнародній ситуації такий консенсус відсутній. Поняття демократії, ринкової економіки, приватизації в різних частинах світу тлумачаться настільки по-різному, що відносно їхнього значення досягти консенсусу просто неможливо. У сучасному політичному контексті навіть поняття "ліві" чи "праві" сили, "націоналізм" чи "інтернаціоналізм" так видозмінилися, що не дають чіткого уявлення про діючу суспільно-політичну систему.

Необхідною умовою для досягнення міжнародного консенсусу є внутрішній консенсус в окремих ланках міжнародної системи [1: 144], тобто, в окремих державах. У досягненні внутрішнього консенсусу важливу роль відіграє наявність, з одного боку, ефективного та здорового, некорумпованого державного апарату, а з другого, – харизматичного лідера нації. Для всього посткомуністичного простору це має особливе значення, оскільки вищезазвані елементи консенсусу тільки починають формуватися в ньому. Елементи внутрішнього консенсусу також є важливими складовими національної безпеки, оскільки без них неможливо успішно здійснювати демократичні реформи, які становлять передумову інтеграції східноєвропейських країн в європейську спільноту.

На сучасному етапі ідея консенсусу набула широкої популярності в країнах СНД, але лише в теоретичному аспекті. На практиці вона трансформувалася в ідею толерантності як складову консенсусу. Толерантність, як і консенсус, у тій чи іншій формі, під тією чи іншою назвою відомі давно. Скажімо, будь-яке голосування, в ході якого перемагає точка зору більшості, є, водночас, виявом як консенсусу, так і толерантності, бо за цивілізованих умов більшість толерує меншість, а меншість змушена толерувати переможця. Цей приклад умовний, проте він відтворює сам принцип.

Останнім часом світова суспільно-політична та наукова думка приділяє дедалі більшу увагу теорії та практиці толерантності. Толерантність належить до тих понять, які за значенням збігаються з поняттям свобода. Толерантність є найважливішою передумовою знаходження компромісів, подолання конфліктів [2: 234]. Стаття має на меті вивчити та узагальнити поняття толерантності та її взаємодію з консенсусом та несвободою.

Наявність різних типів ментальності та, відповідно, різних форм толерантності створює передумови встановлення такого ладу в суспільстві, котрий здатний забезпечити стабільність демократії. Толерантність як тип ставлення до різних соціальних та культурних відмінностей можна розглядати як одну з фундаментальних ознак цивілізованості, як свідчення високого рівня політичної культури.

Історія переконує, що релігійні війни розв'язувалися людьми, які вважали, що саме вони знають абсолютну істину. Оскільки ж абсолютної істини досягти неможливо, то усвідомлений скептицизм стає логічною і моральною основою толерантності та політики терпимості: адже під поняття толерантності не можна підводити й вимогу абсолютної свободи індивіда. Абсолютна свобода і деспотизм – дві сторони однієї медалі. Водночас толерантність – не безпринципність, а глибинне розуміння необхідності іншого бачення відмінностей як елементів цілого. Тому нетолерантність означає ігнорування істини соціального життя, суспільно-політичних реалій.

XX століття характеризують передумови постійної загрози цивілізаційних конфліктів, що виливаються у світові війни. Детонаторами таких конфліктів є класові, расові ідеї, теорії цивілізаційної несумісності. Вони виступають як наукові постулати, що створює видимість природного зародження нетерпимості на сучасному науковому ґрунті. Відмова від універсальних принципів рівності, людяності, толерантності утвердила на історичній арені ультраправі течії [3: 189]. Створення Організації Об'єднаних Націй одразу після війни стало протидією цій загрозі. ООН започатковано міжнародний юридичний захист прав людини, хоча вже у минулому столітті Женевська Конвенція 1894 р. вимагала мінімальної поваги до солдатів та визнання нейтральності медичного персоналу.

На підставі Хартії ООН (1945 р.) почалося юридичне закріплення визнаних у світі прав людини. У 1948 р. прийнято універсальну декларацію ООН, відповідно до якої готувалися угоди про громадянські, політичні, а також економічні, соціальні та культурні права, підтримані більшістю держав. У такий спосіб ООН та її структури формували критерії поведінки держави відносно конкретної особи. У цьому контексті проблема толерантності набуває нового смислу. Держави, котрі не виявляють терпимості до відмінностей поглядів та форм поведінки, що відповідають принципам міжнародних актів прав людини, ризикують опинитися у становищі духовного остракізму. А це, у свою чергу, підштовхує їх шукати спільну формулу толерантності.

Забуте нині "нове мислення" кінця 80-х років було практичним виявом і результатом поширення розуміння толерантності в умовах засилля тотальної нетолерантності. Разом із різкою зміною політичної ситуації у світі, відпала потреба й у м'яких перехідних формах від соціалізму до ринкової економіки. Універсальний принцип толерантності як терпимості до специфічних особливостей капіталізму і соціалізму перестав існувати. Змінюється і система людських відносин: висувається вимога "етнічної чистоти" нових держав, спалахують "гарячі точки", де застосовуються збройні сили, порушуються права людини [7: 255]. "Нове мислення" поступається місцем ліберальній демократії з притаманною їй місією вирішення світових конфліктів.

Загальний стан консенсусу нагадує перспективу безкласового суспільства, в основі якого закладено відсутність соціального антагонізму [4: 76]. У той же час перемога вільного ринку і ліберальної демократії ставлять під загрозу саму ідею свободи. Адже вільний індивід може обрати будь-який суспільний лад. Це відомий парадокс принципу свободи. Популярні у середовищі наукової інтелігенції принципи теорії Фукуями спростовуються сучасними дослідниками. Нестабільність політико-економічної ситуації майже в усіх колишніх республіках СРСР переконливо свідчить про те, що за певних обставин (відсутність досвіду управління, незрілість демократії, економічна криза) свобода легко набуває руйнівних форм.

Існує, однак, реальність, яка далеко не завжди корелюється з теоретичними конструкціями, а поняття консенсусу, толерантності, факторів внутрішньої та зовнішньої політики цілком відповідають своєму первинному змісту [5: 48]. Як конкретний приклад можна взяти дискусію навколо заборони смертної кари в Росії, Україні та інших державах колишнього Радянського Союзу. З одного боку, скасування смертної кари висувається як обов'язкова вимога, яка передувє вступу до ЄС. З другого, – у різних країн і народів існує своє традиційне ставлення до цієї проблеми, що спирається на історію, релігію та інші чинники, на які ЄС не зважає. Але ЄС попереджає, що застосує серйозні санкції до тих держав, які цієї вимоги не дотримуються.

Членство будь-якої європейської держави в ЄС обов'язково впливає на економічну, екологічну, культурну чи іншу стабільність на континенті. У такий спосіб внутрішня проблема тієї чи іншої держави стає (незалежно від її бажання) фактором міжнародної політики. І вже зверху починає тиснути на внутрішню політику, спричиняючи інколи й конфліктну ситуацію. Досвід США, де в багатьох штатах смертну кару застосовують не тільки широко, але й вигадливо, переконує, що проблема узаконення вищої міри покарання існує і є досить непростою. Цікаво, що вперше дискусію з цього питання розпочав старогрецький історик Фукидід, який жив за дві тисячі років до нашої ери.

Якщо ознайомимося з політологічними, соціально-психологічними та етнопсихологічними поглядами і теоріями з приводу існування сучасного світопорядку, то переконаємося, що вони поділяються на дрібніші одиниці, кожна з яких має своє самостійне життя і конкретний вплив у своєму середовищі.

Консенсус взаємодіє з толерантністю, толерантність – з нетерпимістю, або несвободою [6: 96]. Категорія несвободи стикається з біологізованими (соціал-дарвінізм) поняттями природної свободи і природного рабства, котрі притаманні багатьом народам, які, на думку авторів цих теорій, начебто не входять до кола світової етнічної еліти. Виникає міф "євроцентризму", який, у свою чергу, починає тиснути на "елітарні народи", "підтягуючи" їх до рівня західної цивілізації. Практичне втілення подібних поглядів спостерігаємо в культурі, освіті, духовних цінностях держав посткомуністичного простору.

Адекватна і передбачувана внутрішня політика сьогодні – необхідна умова встановлення стабільного міжнародного порядку. Нинішній історичний період кардинально відрізняється від часів "холодної війни". У сучасній міжнародній політиці переважають, в основному, прагматичні цілі, які позбавлені ідеологічного забарвлення.

Підсумовуючи вищесказане зазначимо, що проведення міжнародної політики, яка спиралася б на апеляції до певних суспільних класів, як це практикувалося за радянських часів, сьогодні неможливе. Немає і харизматичної інтернаціональної ідеї, яка б об'єднувала певні класи суспільства на наднаціональному рівні.

На порозі другого і третього тисячоліть особливо яскраво стають помітні дві гілки розвитку цивілізованого суспільства. Перша гілка направлена на формування глобального інформаційного суспільства на основі упровадження високорозвинутих технологій, тоді як друга формує суспільство духовне, відроджуючи канони православ'я. Здавалося б, дві гілки повинні сприяти розвитку толерантної, високогуманної, цивілізованої людини, оскільки і духовні, і матеріальні цінності направлені на створення сприятливих умов життя для людини і суспільства в цілому. Проте суспільство стикається з низкою суперечливих проблем у різних сферах життя. Як показує практика, сучасне суспільство виявляється неготовим до того, щоб заявити про себе як про гуманне, толерантне і висококультурне утворення. Про це свідчить збільшення зростання злочинності, терористичних актів, розповсюдження неформальних профашистських організацій, міжрелігійні і етнічні конфлікти, проблеми убогості і біженців і т.д.

Українське суспільство знаходиться на рубежі нових економічних і політичних відносин, що обумовлює прагнення людей пристосуватися до нових реалій, зайняти свою нішу в суспільстві. Проте особливістю будь-якого глобального переходу на новий рівень відносин є його незбалансованість, що приводить до неможливості достатньо повного контролю процесу переходу. Незбалансованість може виявлятися в будь-якій сфері діяльності, в тому числі і в культурі.

На кожному етапі переходу повинен створюватися баланс між опозиціями (толерантність – інтолерантність), у цьому випадку досягається квазірівноважний стан співвідношення опозицій і згладжуються індивідуальні і суспільні суперечності. Справжня робота присвячена виявленню ознак і умов рівноваги між толерантністю і інтолерантністю, є полюсами однієї з найцікавіших опозицій.

Ми переживаємо час, в якому відбувається підвищення запиту індивідів і груп до поважного відношення до себе, а значить і до забезпечення максимально можливої впевненості у своєму існуванні. У свою чергу, така впевненість позитивно позначається на мобільності людей, їх бажанні жити й працювати, реалізовувати свою творчу силу в співтоваристві, що впливає на розвиток суспільних відносин. З цього можна зробити висновок про те, що толерантність як стратегія служить засобом оптимізації соціальних відносин.

Толерантність вимагає певних умов для своєї реалізації. Однією з таких умов є участь громадянського суспільства. Досить часто громадянське суспільство прирівнюють до некомерційних і неурядових організацій, але, перш за все, це – модель, що існує на рівні суспільної свідомості. Суспільні організації займають інституційний рівень, хоча по своїй природі пов'язані безпосередньо з суспільством [7: 124]. Основою громадянського суспільства є особа, вільна в реалізації своїх творчих можливостей. Громадянське суспільство охоплює всі нові сфери діяльності і перебудовує системи соціальних відносин таким чином, що вони задовільно існують вже тільки в громадянському суспільстві. Воно покладає відповідальність за суспільне існування безпосередньо на себе, отже, володіє безпосередніми стимулами для ефективної роботи.

Важливість участі громадянського суспільства в розвитку толерантності викликана різницею в структурних принципах його організації в порівнянні з державою. Держава ієрархічна, її символ – піраміда. Моносуб'єктний принцип організації призводить державу до того, що вона часто сама визначає, які стратегії розвитку в даний момент необхідні суспільству. Проте, суспільство полісуб'єктне, і тисячі інтересів стикаються в ньому щодня. Жодна, навіть ідеальна держава, не в змозі забезпечити задоволення цих інтересів. Рішення, яке було вироблене в ході соціальної взаємодії, бачиться в мережевій структурі громадянського суспільства. На відміну від ієрархії з її вертикальною субординацією і слабким зворотним зв'язком, мережева структура складається з горизонтального розподілу задач і ризиків, з ними пов'язаних. У кожного осередку своя задача, і руйнування якої-небудь з них не зачіпає всієї структури в цілому. Сфокусована на конкретному розв'язанні певних проблем, мережева структура в змозі здійснювати її рішення на будь-яких рівнях з вичерпною кількістю клієнтів. Вона адаптивна до постійних змін і міняє свою методологію залежно від сучасних потреб. Таким чином, громадянське суспільство, представляючи певний інтерес, у тому числі і етнічний, виявляється в змозі сформулювати конкретний суспільний запит і за допомогою держави його вирішити.

У такому тонкому і трудомісткому процесі як розвиток толерантності держава може отримати від громадянського суспільства адекватну інформацію, досвід і організацію індивідуальних, групових та

інституційних інтересів. Розвиток громадянського суспільства означає підвищення відповідальності суспільства за свій розвиток, у тому числі і в області толерантності, підвищення рівня самосвідомості і прагнення до ухвалення адекватних форм управління і взаємодії [8: 60]. Таким чином, взаємодія держави і громадянського суспільства є методом досягнення ідей толерантності – рівномірності суспільних сил та інтересів.

Толерантність та інтолерантність відіграють багато в чому визначальну роль у контексті деяких основних тенденцій сучасного світу, як, наприклад, еволюція духу і практика насильства і ненасильства, в тому числі військових конфліктів, конфронтація демократичних і тоталітарних систем, динаміка інтеграційних і дезінтеграційних процесів та ін.

Протистояння насильства і ненасильства таке ж давнє, як світ. Насильство і агресивність завжди були невід'ємним елементом людських відносин. Традиційне суспільство і техногенну цивілізацію багато в чому засновано на нетерпимості і насильстві. Одна з ідейних і практичних домінант останньої полягає в прагненні до "оволодіння", завоювання, панування над оточуючим, будь то природа, території, людські співтовариства, держави і ін. У минулому столітті людству було призначено пережити пароксизми нетерпимості і насильства, безпрецедентні за масштабами і формами.

Одночасно зі всім цим, під галасливим вируванням конфліктів і конфронтацій, не завжди просто помітити, як стали втілюватися в життя ідеї ненасильства. Ці ідеї і раніше займали чимале місце в історії, але частіше за все здавалися і виявлялися безнадійно утопічними. Важко переоцінити значення деяких релігійних традицій у становленні культури ненасильства, хоча їх роль далеко не однозначна. Велике значення мають концепції ненасильства останніх двох століть (Г.Д. Торо, Л.Н. Толстой, М. Ганді, А. Швейцер, Н. і З. Реріхі, М.Л. Кінг і ін.).

Що стосується практичної реалізації ідей ненасильства, то вперше вона стала здійснюватися зовсім недавно, коли багато країн (Індія, Філіппіни, Португалія, Іспанія, Чилі, країни Східної Європи і ін.) ненасильним шляхом звільнилися від колоніальної залежності або авторитарних режимів. Утворилися зони і механізми, в яких ці ідеї все в більшій мірі стають переважаючими. Виникли і набули великого впливу міжнародні органи з мирного вирішення конфліктів, антивійськові, антидискримінаційні, антиядерні, правозахисні рухи, інші форми ненасильної боротьби [9: 54].

Наймасовіша форма нетерпимості і насильства – війна. Війни супроводжували практично всю історію людства, а ХХ століття – епоха безпрецедентних винищувальних воєн [10: 41]. Військові конфлікти продовжують бушувати і в сучасному світі. Та все ж правомірно затверджувати, що вперше з'явилася реальна можливість їх мінімізації, навіть, можливо, усунення з життя людей. Практично зникла загроза світових воєн в осяжному майбутньому. Створені й функціонують міжнародні миротворчі органи і механізми, що є першими довготривалими працюючими організаціями такого роду, які втілюють, не дивлячись на всю свою недосконалість, цілеспрямовані, систематичні колективні зусилля по створенню і розширенню обстановки глобальної толерантності і згоди. Істотно розширилися зони миру. Одна з них – європейська, яка протягом багатьох століть була ареною безперервних військових зіткнень. Правда, тут і в останні десятиріччя не обходиться без запеклих військових конфліктів, але майже виключно на територіях тоталітарних імперій, що розпалися, – "мега-імперії" СРСР і "міні-імперії" – Югославії. Позначається спадщина режимів такого роду, що завжди несуть потенціал війни.

Вельми небезпечні рецидиви мілітаристського духу і практики мають місце і в багатьох інших регіонах, та все ж важливо відзначити безперечні антимілітаристські зсуви в суспільній свідомості. Ментальність пацифіста витісняє пануюче протягом тисячоліть уявлення, що війна – природний стан. Все більшого поширення набуває культура миру і толерантності, що зміняла звичний конфронтаційний дух.

Характерні тенденції усунення "інакомислення" в країні, прагнення обмежити свободу слова, переслідування за нелояльність, політичну незалежність, тиск на пресу, телебачення, бізнес, фактичне підкорення законодавчої і судової влади, партійних структур і т.п.

І ще вельми примітний симптом: відбувається як би "м'яке входження" в атмосферу чергового "культу особи" – в інституційних, інформаційних, художніх і ін. формах, атмосферу, таку звичну і комфортну для російської масової свідомості.

Серед складних і суперечливих процесів сучасного світу одне з основних місць займають інтеграційні і дезінтеграційні процеси [11: 94]. З одного боку, безперечний якісно новий формат і все більш швидкий розвиток перших у "просторі толерантності", що розширюється, з другого – загострення і радикалізація інших, часто пов'язаних з самими небезпечними формами нетерпимості.

Інтеграційні процеси далекі від однозначності. Традиційні їх форми часто мають насильний, "нав'язаний", іноді неоколоніалістський характер. Сучасні добровільні їх моделі базуються на гуманістичних, демократичних принципах, нерідко пов'язані з діяльністю наднаціональних органів. На шляху демократичних форм інтеграції безліч перешкод різного роду, в тому числі великий розрив

між бідними і багатими країнами, архаїчна імперська психологія, націоналістичні і фундаменталістські настрої, стереотипи масової свідомості та багато ін.

Проте катастрофізм і взагалі соціально-негативні сценарії, всупереч всім апокаліптичним пророцтвам, не можна вважати фатальними [12: 59]. Можливі й "оптимістичні сценарні варіанти", в основі яких лежать розширення і зміцнення толерантних відносин. Ці сценарії припускають кардинальне поліпшення і якісну зміну соціально-економічної і політичної ситуації у світі [13: 237], ліквідацію розриву між бідними і багатими країнами, загрози тоталітаризму і екстремізму, ультранационалізму, ксенофобії, розширення і поглиблення демократизації й інтеграційних процесів, створення планетарних управлінських структур, мінімізація військової загрози, негативної девіантності, гармонізація внутрішньоособистісного миру людини і міжособистісних відносин і т.д.

Проте без усунення духу нетерпимості, без перетворення толерантних відносин у загальні і "природні" багато що з перерахованого мало реально. Взагалі можливість повного здійснення цього оптимального сценарію достатньо проблематична. Більш реалістичний, в осяжному майбутньому, рух у цих напрямках на окремих ділянках. Втім, проблема і полягає не в здійсненні "всього й відразу", а саме у векторі руху – до дезінтеграції, зростання насильства, нетерпимості, деструктивних тенденцій або до добровільного єднання, заснованого на толерантності, гуманістичних цінностях і демократичних принципах.

Істотно те, що в сучасному катастрофогенному світі глобальну толерантність неможливо вже вважати тільки утопічною мрією. Не дивлячись ні на що, вона набуває все більш реальних контурів – не в значенні ідеальної суспільної моделі, а в значенні необхідної основи процесів демократизації і інтеграції, скорочення сфер людської деструктивності, насильства і нетерпимості, що розвиваються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лешкевич Т.Г. Філософія: Курс лекцій. – М., 2000. – С. 144.
2. Політологія // Словник термінів і понять. – К.: Тандем, 1996. – С. 234.
3. Філософія: Підручник / Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 408 с.
4. Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 76.
5. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С. 46-54.
6. Політологія. Під заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – К., 1998. – 415 с.
7. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. – 5-те видання, стереотипне. – Львів: "Новий Світ-2000", 2007. – 506 с.
8. Толерантность против ксенофобий / Под ред. В.И. Мукомеля и Э.А. Паина. – М.: Институт социологии РАН, 2005. – 112 с.
9. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека. – М.: Республика, 2003. – С. 54.
10. Муляр В.І. Особистісна ідентичність як проблема сучасної людини // Вісник ЖІТІ. – 1997. – № 5. – С. 38-42.
11. Соціокультурний вимір життя людини як системи, що самоорганізується // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 4. – С. 93-96.
12. Зелінська Т.М. Лук'яненко Т.Н. Гуманізм і амбівалентність особистості // Матеріали 5-ї Міжнародної науково-практичної конференції "Творчість як спосіб буття дійсного гуманізму": Ч. 1. – К.: НГУУ "КПШ", 1999. – С. 59-61.
13. Юхименко Н.Ф. Взаємодія людини і природи в контексті сучасного технократизму // Мультиверсум: Філософський альманах. – Вип. 22. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С. 236-243.

Матеріал надійшов до редакції 09.04. 2008 р.

Котвицький А.А. Консенсус и толерантность.

Исследование предопределенно необходимостью изучения и обобщения толерантности как явления, которое тесно связано с международной политикой и экономикой. В статье особое внимание автор уделяет понятию "толерантность" и его основным признакам, а также обращает внимание на то, что консенсус взаимодействует с толерантностью, толерантность с нетерпимостью, или несвободой.

Kotvytskiy A.A. Consensus and Tolerance.

The research is predefined by the necessity of study and generalization of tolerance as the phenomenon which is closely related to the international policy and economy. In the article the author gives the special attention to the concept "tolerance" and its basic signs, and also pays a regard to the fact that a consensus co-operates with tolerance, tolerance – with an intolerance, or infreedom.